

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 1397-0534

No 75, 2017, pp 27--48

Publisher: Retorikförlaget AB

Author Trygve Svensson, University of Bergen.

Title "Rhetorical Citizenship in the Life and Works of Ludvig Holberg" [Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster].

Abstract Taking Early Enlightenment as its point of departure, this article develops the concept of rhetorical citizenship in a historical perspective. It draws a line from contemporary ideals of the "involved citizen" back to a historical period in which such notions were negotiated, for example in the writings of playwright, essayist, and scholar Ludvig Holberg (1684-1754). Also, the concept of rhetorical citizenship is used to analyze Holberg's peculiar position as a professor of rhetoric who was critical of rhetoric as such. Two strengths of rhetorical citizenship as a theoretical concept is highlighted: 1) it recognizes the value of dissent in public deliberation, and 2) it is useful for studies of relations between governed and governing parties. Arguably, however, the constraining forces of institutions deserve more scholarly attention. Through a focus on his academic life that brought him around Europe, Holberg serves as an example of how institutions shape rhetoricians and rhetoricians shape institutions.

Keywords Ludvig Holberg, rhetorical citizenship, early Enlightenment, Denmark-Norway.

*Trygve Svensson er stipendiat ved Institutt for
informasjons- og medievitenskap, Universitetet i Bergen.
E-post: Trygve.Svensson@uib.no*

Trygve Svensson:

Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster

Et historisk perspektiv på et moderne begrep

Artikkelen tar utgangspunkt i opplysningstiden og utvikler et historisk perspektiv på begrepet retorisk medborgerskap. Slik trekkes linjene fra vår tids ideal om den engasjerte medborger tilbake til en periode der slike forestillinger var under forhandling, eksempelvis i Ludvig Holbergs forfatterskap. Begrepet brukes også til å analysere Holbergs særegne posisjon som retorikkprofessor som kritiserte retorikken. To styrker fremheves med retorisk medborgerskap som begrep: 1) Det kan brukes til å studere forholdet mellom styrte og styrende. 2) Det impliserer at man anerkjenner verdien av uenighet i offentlig debatt. Et punkt tilføres begrepet: 3) Det bør legges mer vekt på institusjonenes rolle for retorisk medborgerskap. Holberg brukes som eksempel på hvordan institusjoner former en retorisk medborger og en retorisk medborger kan forme institusjoner.

Som medborger er man ikke kun eier av pass, personnummer og sin selv-angivelse. En vesentlig del av rollen handler om å delta i ordskiftet. Det foregår i alt fra borettslagets lukkede Facebook-side til redigerte medier om globale spørsmål. De siste årene har begrepet *retorisk medborgerskap* blitt lansert som begrep for å analysere denne siden ved menneskelivet. Som jeg vil argumentere for fanger begrepet vesentlige aspekter ved muligheter for deltagelse og forholdet

mellom styrte og styrende. Men det er også rom for nye forslag til hva begrepet kan brukes til, slik at det ikke forblir det Ramus Rønlev har kalt et ”metateoretisk” begrep.¹

Denne artikkelens forsøk på å bidra i det arbeidet er følgende: Jeg vil argumentere for at ideen om en ”retorisk medborger” har nytte av en mer presis historisk forankring enn de mest sentrale bidragene i nordisk retorikkforskning så langt har tilbudt. Jeg vil vise at våre konsepter for offentlig debatt og medborgerskap har sine mest sentrale impulser fra opplysningstiden, og derfor argumentere for at det er nyttig å se hvordan begrepet kan brukes på den perioden. Som Kjetil Jakobsen har skrevet om ytringsfrihetens krise i historisk lys var det en ide som ”ble formet av europeiske tenkere i det 17. og 18. århundre, som et svar på trykkekulturens og religionskrigenes utfordringer.”² Som eksempel på en som forhandlet med dette brede spekteret av ideer tar jeg utgangspunkt i opplysningstenkeren Ludvig Holberg (1684-1754). Det argumenteres for at det er ahistorisk å forstå Holberg som ”retorisk medborger.” Men det er likefullt nyttig å bruke begrepet for se hvordan Holberg navigerte i en langt strengere ytringskultur enn den moderne.

Et åpent begrep

Begrepet ”retorisk medborgerskap” er lansert av Christian Kock og Lisa Storm Villadsen.³ Som Villadsen skrev i 2008 handler det om en utvidelse av ideen om en borger⁴ som noe med et visst sett formelle rettigheter:

I modsætning til ordet ”borger” ligger der i ”medborger” en normativ og præskriptiv forventning om at vi som medlemmer af samfundet alle har adkomst til at påvirke kollektive beslutninger.⁵

Blikket ble rettet mot delen av kollektiv beslutning som formes gjennom debatt. Jens E. Kjeldsen satte begrepet i en normativ kontekst om deltagelse:

Jo bedre vi forstår forudsætninger og omstændigheder for offentlig retorik [...] desto bedre er vi i stand til at skabe rammer som giver alle borgere evne og mulighed for retorisk deltagelse i samfundet – både som modtagere og

1 Rasmus Rønlev, *Danske netaviser som webmedier for retorisk medborgerskab* (København: Universitet, 2014), 20-21. Rønlevs avhandling har gitt den mest presise gjennomgangen så langt av begrepets virkningshistorie.

2 Kjetil Jakobsen, *Etter Charlie Hebdo: ytringsfrihetens krise i historisk lys* (Oslo: Forlaget Press, 2016), 25.

3 Kock og Villadsen (red.), *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2012); Lisa Storm Villadsen, ”Temaintro: Retorisk medborgerskab,” *Rhetorica Scandinavica* 48 (2008); Christian Kock og Lisa Storm Villadsen, ”Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship,” *Citizenship Studies* (2017).

4 Se Rønlev for forskjellen mellom statsborger og medborger: Rønlev, *Danske netaviser som webmedier for retorisk medborgerskab*, 22-24.

5 Villadsen, ”Temaintro: Retorisk medborgerskab,” 38.

skabere af kommunikation. Denne mulighet og evne forstår jeg som retorisk medborgerskap.⁶

I det siste bidraget fra Kock og Villadsen, artikkelen ”Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship” argumenter de for retorisk medborgerskap som en viktig, ny dimensjon i feltet *citizenship studies*.⁷

Som Rasmus Rønlev med rette har argumentert for, er begrepet fremdeles åpent, og uten entydig teoretisk forankring. Han definerer det som et metateoretisk begrep: ”Det henviser til at man oppfatter medborgerskap som et kommunikativt fænomen, ikke at man undersøger det fænomen ud fra et bestemt teoretisk perspektiv.”⁸ Selv om Rønlev har helt rett i at bidragene så langt har kommet fra en rekke ulike teoretiske perspektiv (som i den ene antologien som ble utgitt i 2012: *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation*⁹) vil jeg markere uenighet når det kommer til selve definisjonen ”metateoretisk.” ”Metateoretisk” brukes normalt som begrep på teorier som har *annen teori* som studieobjekt. Men styrken ved ”retorisk medborgerskap” er nettopp at det innsnevrer det uoversiktlige begrepet ”medborgerskap” og lar oss studere en spesifikk del: betingelsene for å være medborger gjennom å delta i ordskiftet. Som nevnt vil dette bidraget handle om historisk perspektiv. Men la oss først kort plassere begrepet i teoretisk kontekst.

Teoretiske impulser til retorisk medborgerskap

Deliberativ demokratiteori har i tradisjonen etter Habermas hatt en innflytelsesrik virkningshistorie i Skandinavia. 1962-utgivelsen *Strukturwandel der Öffentlichkeit* ble oversatt til norsk allerede i 1971, atten år før den engelske utgaven skapte ”the deliberative turn” i politisk teori.¹⁰ Habermas er negativ til ”strategisk kommunikasjon”, selv om dette synet er nyansert i senere år.¹¹ Han omtaler retorikk som noe man ikke kan bli kvitt. Det er ”uvegerlig” (ineradicably) en del av språket, men dog noe man kan ”temme”.¹² Han har etablert et historisk perspektiv på offentlighetens

6 Jens E. Kjeldsen, ”Retoriske omstændigheder. Retorikken i en fragmenteret, foranderlig og kompleks verden,” *Rhetorica Scandinavica* 48 (2008): 42.

7 Kock og Villadsen, ”Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship.”

8 Rønlev, *Danske netaviser som webmedier for retorisk medborgerskab*, 18.

9 Kock og Villadsen, *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation*.

10 Se for eksempel: Amy Gutmann og Dennis Thompson, *Why Deliberative Democracy?* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009).

11 Øyvind Ihlen, *PR og strategisk kommunikasjon: teorier og fagidentitet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2013), 112-115. Om Habermas og retorisk analyse av strategisk kommunikasjon: Magnus Hoem Iversen, ”Habermas og strategisk kommunikasjon. Et løsningsorientert blikk på Habermas’ språksyn og dets konsekvenser for retorikk,” *Rhetorica Scandinavica* 71/72 (2016).

12 Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures* (Cambridge: Polity Press, 1987), 209. Habermas mister etter mitt syn nyansen at språket også ”temmer” oss, i den forstand at vi alle er prisgitt det språket vi har tilgjengelig. Se: Trygve Svensson, ”Three Dimensions in Rhetorical Conflict Analysis: A Topological Model,” *Conflict &*

utvikling, og på samme tid en sterk normativ ide om betingelsene for hvordan meningsutvikling bør foregå. I norsk sammenheng er kronen på verket ytringsfrihetskommisjonens NOU ”Ytringsfrihet bør finde sted”¹³ tungt influert av habermasiansk offentlighetstenkning.¹⁴ Til tross for Habermas’ skepsis til retorikk har det i deliberativ demokratiteori skjedd en ”retorisk vending” hvor teoretikere som Bryan Garsten, John Dryzek og Simone Chambers viser verdien for deliberativ teori.¹⁵ Chambers peker på konflikten mellom det hun kaller en plebeisk retorikk (grovt sagt populisme og manipulasjon) og innsiktsbasert deliberasjon – som også er tatt opp i forarbeidene til §100 i Grunnloven. Derfor formuleringen ”Det paa-ligger Statens Myndigheder at lægge Forholdene til Rette for en aaben og oplyst offentlig Samtale.” Holberg gjorde som vi skal se narr av ”plebeisk” retorikk, for eksempel i *Den Politiske Kandestøber*. Det var et av hans grep for å navigere og utdanne i et intellektuelt ufritt Danmark-Norge. En av mange styrker i Habermas’ prosjekt er at han formulerer idealtyper for rasjonell meningsdannelse – og samtidig den vakre ideen om rasjonalitet som noe som skapes i fellesskap gjennom språket. Som han skriver: ”Reaching understanding is the inherent telos of human speech.”¹⁶ Den naturlige følge av Habermas språksyn er at rasjonalitet er noe som springer ut ”av den kommunikative relasjonen som alltid er der og stadig danner seg på nytt mellom flere individer.”¹⁷ Christian Kock har fremmed kritikk mot et Habermasiansk konsesusideal en rekke steder, noe som har interessert flere.¹⁸ Som jeg vil komme inn på mener jeg man kan beholde det Habermasianske idealet om rasjonalitet som noe som skapes i fellesskap, i kombinasjon med Kocks insistering på verdien av uenighet i offentlig debatt.

En annen viktig impuls for retorisk medborgerskap kommer fra forskning på *rhetorical agency*.¹⁹ Bidragene er mange.²⁰ Som Hanne Roer har skrevet om har

Communication Online 15/1 (2016).

- 13 ”Ytringsfrihet bør finde Sted,” *Norges offentlige utredninger* (Oslo: 1999).
- 14 Kjell Lars Berge, *Ytringsfrihet og ytringsanstendighet – om ytringsfrihetens retoriske vilkår* (Oslo: Pax Forlag, 2010); ”Hva er politisk retorikk?,” *Rhetorica Scandinavica* 66/67 (2014).
- 15 Simone Chambers, ”Rhetoric and the Public Sphere,” *Political Theory* 37 (2009); John S. Dryzek, ”Rhetoric in Democracy: A Systemic Appreciation,” *Political Theory* 38 (2010); Bryan Garsten, *Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005).
- 16 Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action* (Boston, Mass.: Beacon Press, 1984), 287.
- 17 Erik Oddvar Eriksen og Jarle Weigård, *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati: Jürgen Habermas’ teori om politikk og samfunn* (Bergen: Fagbokforlaget, 1999), 39.
- 18 Se for eksempel Christian Kock, ”Fornuftig uenighet,” *Rhetorica Scandinavica* 48 (2008); Christian Kock, ”Kan man opstille adfærdsregler for offentlig debat?,” *MedieKultur: Journal of Media and Communication Research* 24 (2008). Debatten mellom Ida Andersen og Kock i Sakprosa er nyttig i så måte: Ida Andersen, ”Opplysningens retorikk,” *Sakprosa* 8 (2015); Christian Kock, ”Hvad er fornuftig uenighed?,” *ibid.* (2016).
- 19 Som Villadsen fremhever i: ”Temaintro: Retorisk medborgerskab.”
- 20 Robert Asen, ”A Discourse Theory of Citizenship,” *Quarterly Journal of Speech* 90 (2004); ”Critical Engagement through Public Sphere Scholarship,” *Quarterly Journal of Speech* 101 (2015); Red. Karen Tracy, Bruce E. McDaniel og James P. Gronbeck, *The Prettier Doll*:

mulighetene for retorisk handlekraft vært en viktig tematikk for retorikkfaget i møte med postmodernistiske teorier.²¹ Spesielt relevant i denne artikkelens sammenheng er Gerhard Hauser og hans perspektiv på *vernacular rhetoric*.²² Hauser legger vekt på hverdagsamtaler, og undersøker hvordan ”members of pluralistic societies belong to several, perhaps many overlapping discursive arenas.”²³ Det ”ikke-institusjonelle” ved offentlig debatt trekkes frem som en viktig del av Habermas’ argument om den borgerlige offentlige sfære.²⁴ Samtidig – dette er viktig for mitt senere resonnement – gir Hauser de institusjonelle rammene for retorikkens utvikling stor betydning. Hans historiske syn på retorikk legger nettopp vekt på hvordan antikkens bystat og tidlig nytids byborger har helt ulike forutsetninger og rammer for sin retoriske virksomhet.

Retorisk medborgerskap har altså mange kilder å syntetisere innsikter fra. La oss gå videre med følgende tre aspekter:

1: *Retorisk medborgerskap kan være utgangspunkt for undersøkelse av medlemmer i demokratiske samfunns mulighet til å påvirke*. Begrepet tar opp forholdet mellom styrte og styrende, med siktemål å vise hvilke muligheter vi har til å påvirke.²⁵ Vi skal se hvordan Holbergs menneskesyn og begrep om *prosjektmakeri* gir historisk kontekst til dette spørsmålet.

2: *Retorisk medborgerskap legger som begrep vekt på uenighet som normalt og verdifullt*.²⁶ Fra et retorisk perspektiv trenger ikke spørsmålet være ”hvordan komme til enighet?” Mål om enighet er ofte urealistisk og forfeilet.²⁷ Spørsmålene er: ”Hva er

Rhetoric, Discourse, and Ordinary Democracy (Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 2007); Thomas B. Farrell, *Norms of Rhetorical Culture* (New Haven og London: Yale University Press, 1995); Cheryl Geisler, ”How Ought We to Understand the Concept of Rhetorical Agency? Report from the ARS,” *Rhetoric Society Quarterly* 34 (2004).

- 21 Hanne Roer, ”Mellem information og kommunikation,” i *Retorikkens aktualitet*, red. Hanne Roer og Marie Lund Klujeff (København: Hans Reitzels Forlag, 2009).
- 22 Gerard A. Hauser, *Vernacular Voices. The Rhetoric of Publics and Public Spheres* (Columbia, SC: The University of South Carolina Press, 1999); ”On Reading and Misreading the Rhetoric of Publics and Public Spheres,” *Argumentation and Advocacy* 37 (2001); *Prisoners of Conscience: Moral Vernaculars of Political Agency* (Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2012).
- 23 Hauser, *Vernacular Voices*, 67.
- 24 Ibid, 40.
- 25 Se Rasmus Rønlevs forskningsspørsmål i *Danske netavisers som webmedier for retorisk medborgerskab* (Københavns Universitet, 2014): ”Hvordan udfolder den politisk-debatterende kommunikation mellem borgere og elite sig på danske netavisers?” 12.
- 26 Christian Kock, ”Norms of Legitimate Dissensus,” *Informal Logic* 27 (2007); Kock, ”Kan man opstille adfædsregler for offentlig debat?”; Christian Kock, ”Dialectical Obligations in Political Debate,” *Informal Logic* 27 (2007).
- 27 Om aktører som ville gå fra epideiktisk til deliberativ retorikk etter et terrorangrep, og opplevde hvordan offentligheten var lukket for muligheten, se Lisa Storm Villadsen, ”Speaking of Terror: Norms of Rhetorical Citizenship in Danish Public Discourse,” i *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation*, red. Kock og Villadsen, 2012.

mulighetene for deltagelse?”, ”Hvordan vi kan ha en anstendig uenighet?”, ”Hvilken beslutning skal vi ta?” I tillegg til å unngå en tabloid Habermas-forståelse om at debatter som naturlov beveger seg i retning enighet, er dette beslektet med det partene i nordisk arbeidsliv kaller *konfliktpartnerskap*²⁸ og det sosiologer har kalt *uenighetsfelleskap*.²⁹ Vi skal se hvordan Holbergs syn på uenighet skiller seg skarpt fra dagens, og at hans ide om paradokset fremdeles er nyttig.

3. *Retorisk medborgerskap utforsker forholdet mellom institusjonell retorikk og en mer hverdagslig – vernakulær – retorikk.*³⁰ I motsetning til det mer maktkritiske perspektivet på institusjonell retorikk som monologisk, foreslås det her at vi bør se på hvordan institusjoner former folkelig retorikk og vise versa. Institusjonell retorikk kan også være åpen og dialogisk, mens såkalt vernakulær retorikk kan være monologisk.³¹ Institusjoner er like gjerne *muligheten for medborgerskap*, som motsatsen. I Holbergs tilfelle er det nettopp institusjonene som muliggjorde påvirkning han har hatt på folkelige retorikk.

Retoriske medborgerskap i Holbergs tid?

”Naar En uden Meriter søger Rang over sine Medborgere, røber han jo sin Hovmod og Ufuldkommenhed.”

Holberg, *Den Honette Ambition*, I, 3.

Hvis man spurte Ludvig Holberg om han var en ”retorisk medborger”, ville det blitt tolket som en fornærmelse. All den tid han var professor i latinsk eloquentia fra 1720 til 1730, er hans tekster gjennomsyret av den tidlige opplysningstidens *retorikk mot retorikken*.³² Hvis man derimot spurte Holberg: Er du en *medborger*? Da ville svaret vært både ja, selvfølgelig, og sannsynligvis nyansert.

En teori om hva en medborger er, bør begynne med en ide om hva et *menneske*

28 Søren Kaj Andersen, Jon Erik Dølvik og Christian Lyhne Ibsen, *De nordiske aftalemodeller i åbne markeder: utfordringer og perspektiver* (Oslo: Fafo, 2014).

29 Lars Laird Iversen, *Uenighetsfelleskap: blikk på demokratisk samhandling* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014).

30 Flere samfunnsvitere skiller mellom institusjoner som måter å gjøre ting på (aksjemarkedet eller representativt demokrati) og organisasjoner som kollektive aktører (avisen VG eller Universitetet i København). La oss her bruke ”institusjonell retorikk” om begge.

31 Som Rasmus Rønlev viser er dikotomien mellom ”elitens” retorikk og ”massens” retorikk, (*vernacular rhetoric*) gjenstand for faglig uenighet. I hans gjennomgang finner jeg kun en mangel: i et demokrati representerer aktører grunnleggende ulike interesser. Lederen for en miljøorganisasjon og en næringslivsleder behersker begge ”elitens” språk. Men de er ikke en del av den samme elite. Rønlev, *Danske netaviser som webmedier for retorisk medborgerskap*, 65.

32 For Holbergs forhold til retorikk se: Trygve Svensson, “Jeg taler her om Tale–Konstens Misbrug”: Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn,” *Rhetorica Scandinavica* 71 (2016).

er. Her hentet Holberg sin viktigste inspirasjon fra datidens sentrale filosofiske retning *naturretten*.³³ Holberg er enig med Thomas Hobbes i at menneskene har søkt sammen i byer for å slippe unna *Stand Statum Lupinum*, alles kamp mot alle.³⁴ Samtidig kaller Holberg Hobbes' posisjon "en fordervelig Mening, som kuldkaster all Moralitet" og som ikke minst strider mot "det store Naturens Bud: nemlig; At du maa ikke gjøre imod en anden det som du ikke vil skal vederfares dig selv."³⁵ Hos Holberg er mennesket både sosialt og anti-sosialt. Dette paradoks behandler han i kapittel 3 i sin *Natur og Folkerett*. Vi er bedre enn dyrene, de "u-mælende Creature" for vi har språk, "Værdighed og Herrlighed."³⁶ Samtidig er vi verre. Dyrene er kun sultne og kåte. Menneskene er tilbøyelig til alle synder: "Overdaadighed, Ærgjerrighed, Afvind, Efterstræbelse, Vantro, Nysgierrighed og andre, hvoraf Besterne finde sig intet fristede [...]"³⁷ Løsningen på vår motsetningsfulle natur er å la naturrett og kristendom oppgå i en høyere enhet. Holberg markere avstand til Hobbes, snedig nok gjennom å vise hvordan Samuel Pufendorf (den kanskje viktigste av de kontinentale Hobbes-elever) gjendriver ham. Pufendorf har et nøytralt menneskesyn (verken godt eller ondt) mens Holberg tillegger mennesket en naturlig moral.³⁸ Han ender med følgende prinsipp: "Grundvolden af den naturlige Lov er, at et hvert Menneske, saa vidt det staar til ham, maa holde ved lige Samqvem og Forening [...]".³⁹

Hva gjør vi så, når vi har stiftet byer og skal ha "samkvem og forening"? For det første må vi innse at mennesker er *like mye verdt*.⁴⁰ "Jeg er et Menneske ligesaa vel som du."⁴¹ Han tar avstand fra tidligere tider: "[D]e gamle Grækers Meening maa forkastes, hvor ved endeel Mennesker holdes for af Naturen at være Trælle[...]"⁴²

Den blandede regjeringsformen, hvor man hadde både konge og en folkeforsamling var gammel, det hadde man diskutert siden Aristoteles. Men i tråd med sentrale statsrettslige tenkere som Bodin, Hobbes og Pufendorf – og svært passende for den Dansk-Norske kontekst – slutter Holberg seg til ideen om en *suveren*, altså en

33 Viktig i holbergforskning om naturrettens rolle er F.J. Billeskov Jansen, *Ludvig Holberg og menneskerettighetene: og andre Holbergstudier* (København: C.A. Reitzel, 1999). Se også: Eiliv Vinje og Jørgen Magnus Sejersted, *Ludvig Holbergs naturrett* (Oslo: Gyldendal, 2012); Sören Koch, "En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket: en rettshistorisk analyse av Ludvig Holbergs lærebok i natur- og folkerett" (Universitetet i Bergen, 2015).

34 Edvard Holm, *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade: Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundraarsfest juni 1879* (Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel, 1879), 19.

35 Ludvig Holberg, *Naturens Og Folke-Rettens Kundskab* (Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen, 1734), <http://holbergsskrifter.no/>, 28. Med mindre annet er oppgitt er samtlige Holberg-sitater hentet fra den digitale utgaven: <http://holbergsskrifter.no>.

36 Ibid, 29.

37 Ibid, 30.

38 Knud Haakonssen, "Innledning til Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab," (2015), www.holbergsskrifter.no.

39 Holberg, *Naturens Og Folke-Rettens Kundskab*, 31.

40 Billeskov Jansen, *Ludvig Holberg og menneskerettighetene*.

41 *Naturens Og Folke-Rettens Kundskab*, 181.

42 Ibid, 188.

eneveldig konge. Med religionskrigene som bakteppe, og Pufendorfs erfaring fra det fragmenterte tysk-romerske rike, fremstod ideen om enevelde som progressiv. Holberg skriver: ”Republiqvers Forme ere enten ordentlige Regierings Forme, eller u-ordentlige. De ordentlige ere, hvor den høyeste Magt er foreenet udi en Person, og flyder af ens Villie, hvor saadant ikke findes, kaldes det en u-ordentlig Regiering.”⁴³ Selv om han nøkternt beskriver aristokrati og demokrati er det tydelig at enevelde er det mest effektive styresettet. Som Edvard Holm viser i *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade* (1879) innebærer denne nykterheten et viktig idehistorisk skifte. Eneveldet var gitt av Gud. Det springende spørsmål, med potensiell politisk sprengkraft, var følgende: Er eneveldet gitt av Gud i den forstand at kongen er Guds utpekte på jorden? Eller er det gitt av Gud siden den borgerlige regjering, hvor folket har valgt en eneveldig konge, er den beste måten å styre på? Om Holberg skriver Holm at dette siste ”og intet andet er hans Mening.”⁴⁴ Han kuttet noen av de mest provoserende paragrafene hos Pufendorf. Men for den dannede leser ville budskapet være klart. Kongen er et menneske som er gitt makten, ved stendermøtet (statskuppet) i 1660. Dette synet er konsistent hos Holberg, og han fremholder det unike ved at Danmark-Norge har lovfestet eneveldet i Epistel 27: ”En saadan Overdragelse vil man neppe finde udi noget andet Rige, hvor meget man end blader i Historien.”⁴⁵ Grunnleggende i den ideologiske legitimeringen av eneveldet var dermed at under kongen var alle like. Dermed fremheves også ”individets subjektive rettigheter over for staten.”⁴⁶ Dette meritokratiske aspektet ved det fremvoksende, mer administrativt avanserte samfunn, var Holberg tilhenger av. Han måtte jo selv jobbe seg opp og frem.

Ser vi på selve *ordet*, bruker Holberg ”medborger” og ”borger” tilnærmet likt. Det sentrale blir å skille mellom to aspekter av bruken. Den ”nøytrale” bruken er slik Holberg selv beskriver det i lesenøkkelen til hans ideologi, læreboken *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab* ”Ved en Borger, naar man forklarer Ordet vidtløftig, forstaaes alle Undersaattere udi en Stad [...]”⁴⁷ Med ”understatter” mener han ganske enkelt innbyggere i en by, spesielt de som innehar borgerskap.⁴⁸ Men like vanlig er *samfunnsborgeren*.⁴⁹ Som tar ansvar for det *gemene beste*. Holberg skiller mellom en borger og en *god* borger. Det henger sammen med dannelsen. Som i *Heltindehistorier*:

[...] Fødselen gjør os til Mennesker, men Lærdom og god Optugtelse til fornuftige Mennesker; ligesom Lovene gjøre os til Borgere, men Skolegang til

43 Ibid, 349.

44 Holm, *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade*, 19.

45 ”Til de Danske Konger er saadan Magt overdragen ved en høytidelig Act af alle Rigets Stænder,” *Epistler* (1748), 151.

46 Inspirert av bl.a. Grotius. Billeskov Jansen, *Ludvig Holberg og menneskerettighetene*, II.

47 *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab* (1716), 255.

48 <http://holbergordbog.dk> (besøkt 29.3.2017).

49 Ibid.

nyttige Borgere [...] Thi et Menneske er som raadt og u-forarbejded Mar-
mor, hvilket maa slibes, poleres og Skikkelser derpaa sættes.⁵⁰

Hos Holberg befinner borgeren seg i en spenning. Mellom opplysningstidens republikanske medborger og den konkrete realiteten for en undersått i det absolutistiske Danmark-Norge. Opplysningstiden (spesielt den sene, etter Holberg) markerer grovt forenklet det moderne høydepunktet for den republikanske ideen om den *aktive* borger. ”Activity (meetings, speeches, public service) was crucial; this was an emphatically positive conception of the citizen’s role.”⁵¹ Denne spenningen i synet på hva medborgerskap innebærer er aktuelt i dag. Man kan hevde at det ”smale” liberalistiske synet fremdeles dominerer samfunn i vesten: ”Citizenship as enjoyment still dominates contemporary law.”⁵² Det vi først og fremst nyter er det man i filosofien kaller ”negativ frihet” fra arbitrær maktutøvelse, rettigheter til eiendom og rettferdig dom. Som Michael Walzer fremhever, representerer den republikanske tradisjonen fra opplysningstiden, med sin kulminasjon i den Jacobinske radikalismen, et kraftig motsvar til den passive ideen om en borger.⁵³ Men som Rønlev, med flere har påpekt, er denne dikotomien problematisk for et moderne menneske. I informasjonsamfunnet er det vesentlige muligheten for å delta. Men ingen mennesker kan eller bør være engasjert i alt.⁵⁴

Holbergs moralske prosjekt handler om a) fremvise gode borgere, samt i enda større grad b) latterliggjøre skikker som ikke bidrar til samfunnets fremme. Mennesket forstås gjennom *praksis*. Med sitt forfatterskap på dansk bidrar han til den folkelige – vernakulære – offentligheten som Hauser har pekt på. Han gjør europeisk tankegods tilgjengelig for det danske borgerlige publikum. Slik er hans ord virksomme. Han presenterer tankegods borgere *som senere skal komme* kan bruke. For hvis man skal agere og tenke ut fra et helhetlig syn på samfunnet, er man ikke lengre enn en tanke unna at man bør ha et ord med i laget i styringen av det.

V. Prosjektmakeri.

”At reformere er et stort Arbejde, og intet Foretagende er i mine Tanker
dristigere.”

Holberg, *Epistel* 192.

Å være en retorisk medborger gjelder også politiske initiativ som ikke fører til endring. Kock og Villadsen trekker frem sivile mot-annonser til en avskrekkende

50 Ludvig Holberg, *Heltindehistorier*, 261.

51 Michael Walzer, ”Citizenship,” i *Political Innovation and Conceptual Change*, red. Terence Ball, James Farr, og Russell L. Hanson (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 211. Som Hauser påpeker var denne ideen enda sterkere i antikkens bystat: en by hvor borgerne så hverandre i øynene. Hauser, *Vernacular Voices*, 19.

52 Ibid.

53 Walzer, ”Citizenship”: ”The first makes citizenship the core of our life, the second makes it its outer frame,” 216.

54 Rønlev, *Danske netaviser som webmedier for retorisk medborgerskab*.

kampanje danske myndigheter rettet mot flyktninger i libanesiske medier.⁵⁵ Det er et eksempel på medborgere som kommuniserer verdier, uten forventning om at staten styres annerledes.

I Danmark-Norge i tidlig opplysningstid var forholdet mellom styrte og styrende fundamentalt annerledes og i en interessant spenning. Danmark-Norge var den mest sentralstyrte av de europeiske eneveldige statene. Selv om det er uenighet blant historikere om *graden* av kontroll, er det enighet om at rammene for ytringer, *ytringsregimet* som Øystein Rian kaller det, var svært strenge.⁵⁶ Holberg var i forhandlingssituasjon med et regime hvor han hadde ambisjoner om å markere seg – og endte som baron.⁵⁷ På den ene side var myndighetene svært opptatt av å holde kontroll med befolkningen. Politikk vedgikk ikke andre enn kongen og hans embetsverk.⁵⁸ På den annen side var det et reelt behov for å utløse potensiale i befolkningen av nye ideer. Som Jakob Maliks har vist, var dette bakgrunnen for dannelsen av tidsskrift.⁵⁹ Man ville ha aktive borgere, og samtidig unngå utidig innblanding i kronens virke. Holberg skrev om dette som *prosjektmakeri*.⁶⁰

En prosjektmaker skaper uro i det Holberg i tråd med sin tid konseptualiserer som samfunnslegemet: "[...] naar jeg seer en Stad at vrimle af Reformatores, ligner jeg den ved et svagt Legeme, som er fuldt af usunde Vædsker."⁶¹ *Den Politiske Kandstøper* (1723) er blitt selve begrepet på amatørpolitikere. Med samme tematikk avsluttet Holberg sin komedieskrivning med *Republiqven* – med undertittel "Det gemeene Beste." (1754).⁶² Da er fru Republiqve syk og det kunngjøres en konkurran-

55 Kock og Villadsen, "Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship," 8-10.

56 Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014); Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Renate Ringvej, *En pokers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014); Jakob Maliks, "Vilkår for offentlighet: Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770" (NTNU, 2011).

57 Med forhandlinger mener jeg her det samme som hos Stephen Greenblatt, *negotiations*. "Mimesis is always accompanied by – indeed is always produced by, negotiation and exchange." Stephen Greenblatt, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England* (Oxford: Clarendon Press, 1988), 12.

58 Thomas Lyngby, Sebastian Olden-Jørgensen og Søren Mentz, *Magt og pragt: enevælde 1660-1848* (København: Gad, 2010).

59 Maliks, "Vilkår for offentlighet".

60 Lars Roar Langslet, *Den store ensomme: en biografi om Ludvig Holberg* (Oslo: Press, 2005), 280-286.

61 *Epistel* 192. Det å fremstille staten som kropp var vanlig i tidlig opplysningstid. Se: Quentin Skinner, "A Genealogy of the Modern State," *Proceedings of the British Academy* (2009); Jakob Maliks, "To Rule is to Communicate: The Absolutist System of Political Communication in Denmark-Norway, 1660-1750," i *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change: Perspectives on Northern Enlightenment*, red. Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Renate Ringvej (Leiden: Brill, 2015).

62 Som Rolv Nøtvik Jakobsen har vist er det en utvikling mellom 1723 og 1754. Politikk ses på som mer naturlig i dette sene verket: Rolv Nøtvik Jakobsen, "Politikkmakeren. Dannelsen av det profesjonelle byråkrati og Holbergs *Den Politiske Kandestøber*," i *Europæisk litte-*

se om hvem som har de beste forslag til hennes helbred.⁶³ I *Niels Klim* (inspirert av Demosthenes) straffes prosjektmakere potensielt med døden.⁶⁴ Forslag til lov-
endring fremføres med rep om halsen. I sitt *Andet Levnedsbrev* forklarer Holberg
utførlig problemet med prosjektmakerne i etterkant av bybrannen i København
1728:

Da ulykkerne endelig hørte op og man begyndte at tænke paa byens gen-
rejsning, viste det sig endda i meget høj grad, hvor mange projektmagere vor
hovedstad hjemsøges af. Lige saa mange mennesker, der var, lige saa mange
gode raad blev der givet, ligesaa mange hænder, der var, ligesaa mange byg-
mestre var der, ligesaa mange huse der fandtes, ligesaa mange raadgivende
møder blev der holdt. Man kunde have sagt, at hele byen var blevet forvand-
let til et stort Collegium Politicum, saa stor en grøde var der af politikere, der
syntes at gro op af den brændte bys aske. Der var ingen skipper, der blev ved
sit Kompas, ingen skomager, der blev ved sin læst.⁶⁵

Hva gjorde *prosjektmakeri* til et så sentralt tema? Det ene svaret ligger i eneveldets
styringsideologi. Kongen gjorde det tydelig hvor drivkraften for den politiske utvik-
lingen skulle ligge. Fredrik IV utstedte i 1717 en forordning om ”Suppliquer og
Memorialer” hvor det heter:

Da en Del unyttige Projectmagere sig ofte angive, saa maa ingen med noget
Project, som ei er practicabelt, indkomme, men skulde noget befindes værd at
efterse, da skal Autor paa egen Bekostning præstere sit Angivende eller der-
fore efter Sagens Omstændigheder anses. Men er det kun Angivelser uden
Fundament, som hverken er practicable eller kunne gjøres bevislige, da skal
han, saa snart Sagen ham i Cancellierne eller Collegierne er overbevist, strax
arresteres og i Arrest forblive, indtil han sit Angivende præsterer, eller efter
Loven lide derfor.⁶⁶

I norsk historieskriving om eneveldet har den såkalte *supplikkinstusjonen* hatt stor
plass. Supplikkene (altså en form for søknad, *petition* som det heter på engelsk) var

.....
ratur 1500 1800. Bind II. Staten. Fra utopi til bureaukrati (Aarhus: Aarhus Universitetsfor-
lag, 2015).

63 Stykket regnes som kunstnerisk svakt, og er kun oppført to ganger på Det Kongelige Teater
i København etter Holbergs død i 1754. Han skriver i *Epistel* 447: ”Dette Skue-Spil er
meere for Ørene end for Øjene” (altså mer for intellektet). Som en kuriosita kan det nevnes
at Holberg-nestor F.J. Billeskov Jansen blingset i sin innledning hvor han hevder Holberg
skriver om komedien at ”den er mere for Øjnene end for Ørene”. Se: Ludvig Holberg, *Vær-
ker i tolv Bind: Digteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*: 7, red. F.J. Billeskov Jansen
(København: Rosenkilde & Bagger, 1970), 333. (Faksmilen fra førsteutgaven som ligger til
grunn for holbergskrifter.no viser dette.) For korrekt sitat se: *Epistler*, 122.

64 Holberg skriver om den store taler i *Epistel* 112 om det vanskelige ved å være et skrivende
menneske: ”En Demosthenes, en Cicero og en Livius selv haver ikke kundet skrevet alle til
Maade.” Se også: Langslet, *Den store ensomme*, 284.

65 *Andet Levnedsbrev* (oversat af Aage Kragelund), 222-23.

66 Holberg, *Værker i tolv Bind: Digteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*: 7, 334.

muligheten folk hadde for å henvende seg til kongen. Det er uenighet om i hvilken grad de ble tatt hensyn til.⁶⁷ Myndighetene hadde behov for informasjon om hva som beveget seg i hele riket. Folk hadde behov for å klage på udugelige fogder eller komme med forslag til forbedringer. Men forordningen i 1717 kom ut under Den store nordiske krig, og handlet bl.a. om å redusere byrden på embetsverket. Holbergs bidrag handler derfor om *kvaliteten* på supplikkene, altså prosjektmakeriet. For han er ikke i mot reformer og utvikling *per se*. Utvikling er viktig i et dynamisk samfunn. Som han karakteristisk skriver i sitt filosofiske hovedverk *Moralske tanker*:

Jeg viser alleene, at enhver maa gaae frem med Tømmen i Haanden, og reformere sig saaledes, at han ikke falder fra een Last til en anden. Den, som gaaer langsom frem, kommer omsider til Maalet [...]⁶⁸

Lars Roar Langslet har vist at man kan lese Holbergs stadige tilbakevending til prosjektmakeri som et tegn på et større kulturskifte.⁶⁹ Det dreier seg om overgangen fra det talte ords primat til det trykte ords autoritet. Som historiker Paul Kléber Monod med utgangspunkt i Danmark-Norges kongelov av 1665 har beskrevet det:

For rational thinkers the path [...] to order, to a stable agreement between subject and ruler, did not lead through imaginativ memory, which encompassed dangerous byways; it had to be found by reason or natural law and be marked out in precise language.⁷⁰

Likhetene mellom en ”prosjektmaker” og en retorisk medborger er klar. Det er mennesker som søker å påvirke samfunnets retning gjennom kommunikasjon. Holberg brukte sine skrifter til å utvide hvem som kunne ta *del i det fornuftige*. Hans angrep på prosjektmakere var altså didaktisk og moralsk. Helt ulikt vår tid, hvor det naturlige instinkt er at det er bedre jo flere som engasjerer seg – det kan endog brukes som hersketeknikk: ”Så bra at du engasjerer deg jenta mi.”

VI. Den paradoksale verdien av uenighet

”Thi, ligesom af paradoxe Meeninger fødes meget Ont, saa fødes der ogsaa adskilligt Got.”

Holberg, *Epistel* 69.

Holbergs syn på uenighet skiller seg sterkt fra en moderne forståelse, spesielt den som ligger til grunn for begrepet retorisk medborgerskap. Dette er interessant, all den tid ideene vi bruker til å *håndtere uenighet* har viktige røtter i fra Holbergs peri-

67 Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*, 525-532.

68 Ludvig Holberg, *Moralske Tanker*, 432. Se også Jens Kr. Andersen, “Indledning til Republikven,” (2015), <http://holbergsskrifter.no/>.

69 Langslet, *Den store ensomme*, 286.

70 Paul Kléber Monod, *The Power of Kings: Monarchy and Religion in Europe 1589-1715* (New Haven: Yale University Press, 1999), 211.

ode, opplysningstiden. Holberg skrev om både trykkefrihet, maktfordeling og demokrati. Men han gjorde det innenfor eneveldets ideologiske rammeverk: ergo med stor forsiktighet.

Christian Kock argumenterer ”for den samfundsmæssige værdi af deliberativ debat, men ikke ud fra at den nødvendigvis fører imod konsensus – hverken faktisk, ideelt eller tendentielt.”⁷¹ Debatt handler ikke om å finne eviggyldige sannheter, men hvilken vei samfunnet skal bevege seg: ”Political debate, as a subcategory of deliberative argumentation, is ultimately about undertaking action [...]”⁷² Kock og Villadsen fremhever anerkjennelse av uenighet som ”the weightiest reason for scholars to give even more attention to the rhetorical aspects of citizenship.”⁷³ I et vitalt demokrati vil det være saker vi ikke blir enig om, men bør finne gode måter å kjempe om.

For Holberg, og hans inspirasjonskilder som Bodin, Hobbes og Pufendorf, var perspektivet derimot preget av noen av de blodigste krigene i Europas historie. I Holbergs naturrett var staten først og fremst garantisten mot vold fra fremmede makter og andre innbyggere. Man gir opp frihet i bytte med trygghet. For å si det med Knud Haakonssen: ”Staten er en sikkerhedsanstalt.”⁷⁴ Derfor finner man mange advarsler fra Holberg mot retorikk som sår splid. Borgerlige friheter, som ytringsfrihet, er ikke Holbergs prioritet. Selv om det i den velkjente epistel 395 står: ”Jeg haver ofte recommenderet Frieheid i at skrive, og anseet de publicque Censurer som Baand og Lænker for den Lærde Verden”. Som Søren Koch har påpekt, ser Holberg på ytringsfrihetsspørsmålet med ”utilitaristiske argumenter som ikke har individet, men samfunnet som helhet for øye.”⁷⁵ Her skiller han seg altså fra den klassiske forståelsen for ytringsfrihet, i tradisjonen etter John Stuart Mill, som har minst dobbel begrunnelse: individets rett og samfunnets helhetlige nytte.

Men Holbergs balansering av motsetninger og syn på paradokset kan være nyttig i møte med moderne retorisk medborgerskap. Kock og Villadsen analyserer den danske statsministerens nyttårstale 2016, året etter flyktningkrisen. Deres dom er at Lars Løkke Rasmussen ender i en uheldig spagat, da han både argumenterer for Danmark som en human nasjon og samtidig for en streng flyktningpolitikk:

Trying at the same time to celebrate traditional values of openness and generosity and to comply with increasing political pressure to limit the intake of foreigners, his account ends, as it were, on an unresolved dissonance.⁷⁶

Vi kan godt bruke Holberg til å gjøre narr av logikken: ”Vi er et godt land, derfor

71 ”Kan man opstille adfærdsregler for offentlig debat?” 59.

72 ”Dialectical Obligations in Political Debate,” 234.

73 ”A rhetorical approach to citizenship acknowledges deep differences as given in any polity [...]” se Kock og Villadsen, ”Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship,” 16.

74 Haakonssen, ”Innledning til Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab.”

75 Koch, ”En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket: en retthistorisk analyse av Ludvig Holbergs lærebok i natur- og folkerett,” 354.

76 Kock og Villadsen, ”Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship,” 12.

tar vi ikke mot flere flyktninger.” Det kan ses som dobbeltmoral à la Per Degn: ”Jeg drikker heller ikke Brændeviin, uden naar jeg har ont i Maven, men jeg har gemeenlig en slet Mave.” Men det er også en annen Holberg, som i skriftene om statsmenn viser den største forståelse for paradokser. For uavhengig av politisk syn på flyktningkrisen, det Rasmussen gjør er en av oppgavene en statsminister har. Noe Holberg for eksempel i epistel 421 hyller Michel de l’Hôpital for: situasjonell tenkning. Evne til å argumentere for kongen, og for parlamentet. Hvis Rasmussen ikke var i stand til å formulere det moderne danske paradokset med å være et av verdens rikeste land, som gjerne vil være en human nasjon, men samtidig befinner seg i en migrasjonstid, vel da ville han ikke vært statsminister.

”Paradoxa” for Holberg er først og fremst ideer som er ”mot-doxa”, altså mot den alminnelige mening. Han mener det er viktig at uvanlige ideer blir formulert for en sunn utvikling av tanken. Men måten han reflekterer pragmatisk over vanskelige problemer gir inspirasjon også til moderne analyse: Det er en oppgave for retorikere å avsløre uklare argumenter, stråmenn, motstridende logikk, og de andre kunstgrep det politiske språket er fullt av. Men man må samtidig ha øye for at moderne politikk (og kanskje politikk til alle tider) ofte er på sitt mest interessante når den er mest paradoksal.

Holbergs seks retoriske institusjoner

Som jeg skrev innledningsvis kan institusjoner like gjerne tilby *muligheten for medborgerskap*, som motsatsen til det. Gerhard Hauser har i sitt arbeid med *vernacular rhetoric* fremvist viktigheten av å studere samtalene som foregår utenfor institusjonelle rammer.⁷⁷ Her vil jeg ta et noe annet perspektiv, og vise hvordan Holberg gjennom institusjonene blir formet – og så former retorikken i sin tid.

Holberg første institusjon er den tyske pøgeskolen.⁷⁸ Han skriver om sin barnedom i *Orthographiske Anmerkninger* at hans foreldre tenkte ”Lad ham kun brav øves i det Tydske. Det Danske læres af sig selv”.⁷⁹ Hans andre institusjon var latinskolen, Bergen Katedralskole, med antikkens hovedverk på pensum.⁸⁰ Dansk læres utenfor institusjonene. Det gir et frempek mot hans livslange arbeid for å legitimere det vernakulære danske.

Han ble på katedralskolen klassisk skolert, med tungt innslag av retorikk. Søren Lintrup, skolens ”indtil den tid merkeligste rektor” reformerte undervisningen betydelig fra sin tiltredelse i 1695, med innslag av disputaser ”paa latin med fuld-

77 Hauser, *Vernacular Voices: Prisoners of Conscience*, ”Rhetorical Democracy and Civic Engagement,” i *Rhetorical Democracy: Discursive Practices of Civic Engagement. Selected Papers from the 2002 Conference of the Rhetoric Society of America*, red. Gerard A. Hauser og Amy Grim (2004).

78 Billeskov Jansen, *Ludvig Holberg og menneskerettighetene*, 67.

79 Ludvig Holberg, *Orthographiske Anmerkninger*, 93.

80 Johan Steen, *Bergens eldste skole: Katedralskolen 800 år* (Bergen: J.D Beyer, 1953), www.nb.no, 38.

stændigt akademisk tilsnit.”⁸¹ Lindtrup var en flittig taler, han begynte for eksempel det nye århundre med en ”jubeltale” som ble trykket og spredt. Skrifter om det som foregikk på Katedralskolen ble distribuert og han bidro også til å bygge opp biblioteket. Holberg var med andre ord usedvanlig heldig med tidspunktet, han var 11 år da den ambisiøse Lintrup tiltrådte. Skolehistoriker A.E. Erichsen påpeker:

Holberg kan vist takke sin rektor for den færdighet, hvormed han behandlede det latinske sprog, men har har gjennom ham ogsaa allerede paa skolebænken stiftet bekjendtskab med den lærdommens vrangside, som han siden forfulgte i ”Peder Paars” og komedierne.⁸²

Da Bergen opplevde den største av sine bybranner og syv åttendeler av byen ble slukt i flammene, tok Lintrup de elever som var gamle nok med til Københavns Universitet, Holberg inkludert. Han var da skolert i grammatikk, logikk og retorikk og kjente til Cicero, Isokrates, Plutark, en dannelses man finner en mengde spor av i hans skrifter.⁸³ Det var ut fra denne posisjonen han senere skrev kritisk om ”ziiret tale”.⁸⁴ Man må kjenne godt til disputasøvelser for å gjøre narr av dem slik han gjør i *Erasmus Montanus*.⁸⁵

Også Holbergs tredje institusjon, Københavns Universitet, ga ham muligheten for kunnskapen som gjorde at han kunne kritiserte retorikken *innenfra*. Det var i årene 1720-1730 som professor i *latinsk eloquentia* han skrev komediene som gjør narr av kunstlet tale.

Holberg var også medlem av en fjerde ”institusjon” utenfor en klar myndighetskontroll: *De lærdes republikk*. Han reiste til Oxford, Hamburg, Amsterdam, Paris og Roma, besøkte biblioteker og traff flere av sin tids store filosofier. Begrepet ”De lærdes republikk” dekker flere århundrer, det var et nettverk som strakte seg på tvers av nasjoner, fra lærested til biblioteker. Ved siden av de store forandringene i europeisk økonomi som sørget for fremveksten av et byborgerskap var dette nettverket av tekst, tale og tanker avgjørende for opplysningstiden. Det var også store variasjoner i hvert enkelt lands opplysning. Årene fra 1718-1772 blir for eksempel regnet som ”frihetstiden” for Sverige-Finland, mens det i tilfellet Danmark-Norge var en periode med sterkt enevelde.⁸⁶ Derfor tar også flere til orde for å betegne det som *opplysningstidene*.⁸⁷ Holbergs viktige bidrag til ”at forbedre det Danske sprog” ville ikke

81 A. E. Erichsen, *Bergens kathedralskoles historie* (Bergen: 1906), 59.

82 Ibid.

83 Aage Kragelund, *Holberg og Cicero* (København: Gad, 1978).

84 Svensson “Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug”, 35.

85 Se også: L. Daae, *Optegnelser til Ludvig Holbergs biographi* (Kristiania: P.T. Mallings Bogtrykkeri, 1872), <https://archive.org>, 15-19.

86 Jonathan Israel, “Northern Varieties: Contrasting the Dano-Norwegian and the Swedish-Finnish Enlightenments,” i *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change*, red. Krefting, Nøding og Ringvej.

87 Brian Kjær Olsen, “Monarchism, Religion, and Moral Philosophy: Ludvig Holberg and the Early Northern Enlightenment” (European University Institute, 2016).

vært mulig uten mange ulike typer institusjonell forankring.⁸⁸ Allerede i årene 1706-1708 var han ved det sagnomsuste biblioteket The Bodleian i Oxford ”hvor det gik op for ham, at han ville være forfatter af populære, videnskabeligt oplysende skrifter.”⁸⁹

Den femte, og viktigste institusjon for Holbergs *berømmelse* er uten tvil Danmark-Norges første institusjonsteater: Teateret i Lille Grønnegade. Selv om det kun varte i årene 1722 til 1728 var det dette enkle trebygget som sikret ham evig liv.⁹⁰ Det ble opprettet ved en inkurie, Kong Fredrik IV ville bytte hoffets underholdning fra fransk teater til tysk-italiensk opera. Dermed ble truppen til den erfarne Rene Magnon de Montaigu arbeidsledig. Og da teateret var en realitet, trengte de originale stykker, skrevet på dansk. Holberg hadde debutert som satiriker med *Peder Paars*, og ble spurt. Det er vanskelig å se for seg at de 30 komediene som har gjort navnet hans udødelig, ville oppstått hvis det ikke var for *kairos*. Holberg var blitt moden og modig nok, der stod et lokale og en gruppe skuespillere og ventet på tekst. Den ærgjerrige Holberg ville ikke skrevet komedier for den løse luft. Det er i møtet mellom det individuelle talent, skolering fra den gamle institusjon, reisene og lesningen i Europas lærde republikk, og den nye institusjon, teateret, at magien oppstår.⁹¹

Den siste, sjette institusjon er Sorø-akademiet. Det handler om Holbergs ettermæle og arv, og minner oss om klassereisen en foreldreløs gutt fra Bergen – riktig nok fra høyborgerskapet, men uten egne midler – foretok som endte opp som baron og mesen for adelens ridderakademi. Når han selv skal forklare bakgrunnen for sin arv til akademiet er det med republikansk ydmykhet: ”alt som jeg ved 40 Aars Arbejde haver erhvervet, det anseer jeg alleene som en Gield, hvilken jeg er Publico skyldig.”⁹² Siden vi taler om Holberg er dette selvsagt ikke hele historien. Overdragelsen i testamentet tilførte ham store inntekter og han skriver også bitende ironisk om hvordan folk venter på at han skal dø slik at de kan innkassere arven. I tillegg finnes en helt litteratur om hvorvidt Holberg ble fornærmet over å ikke delta på kongens taffel i forbindelse med ny-åpningen av akademiet.⁹³ Det sentrale for oss er Holbergs intensjoner. *What was he up to?*⁹⁴ Det generelle svaret kan finnes i Rolv Nøtvik Jakobsens artikkel om Holberg og byråkratiet:

88 Noe han tar opp allerede i sitt tidlige ansøkelsesbrev til kongen om et professorat 1714: Ludvig Holberg, *Værker i tolv Bind*: 12, red. F.J. Billeskov Jansen (København: Rosenkilde & Bagger, 1971).

89 Billeskov Jansen, *Ludvig Holberg og menneskerettighetene*, III.

90 Anne E. Jensen, *Teatret i Lille Grønnegade: 1722-1728* (København: Nyt Nordisk forlag, 1972).

91 For mer om hvordan Holberg brukte et stykke som *Den Politiske Kandestøber* til forhandlinger med sin tid og sitt publikum, se: Trygve Svensson, “Didactic Negotiations – A Rhetorical Analysis of Ludvig Holberg’s “The Political Tinker””, *Edda* 3 (2017), 219-239.

92 *Epistler*, 318.

93 Alfred Glahn, *Sorø akademi og Holberg* (København: H. Aschehoug & Co, 1925).

94 Ref. Quentin Skinner, *Visions of Politics*, Volume 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 90-102.

Holberg [...] forholdt seg lojalt til forordninger og styringssignal fra kongemakten på samme tid som han ytte viktige bidrag til ei nødvendig profesjonalisering av det kongelige embetsverket og byråkratiet [...] I tillegg bidro Holberg [...] til danninga og etableringa av embetsinnehaverens ideelle *persona*: Som et upartisk, tolerant, kunnskapsrikt individ som ikke blir styrt av egne følelser eller innfall, mer derimot er pragmatisk og på uavlatelig søken etter middelvegen mellom alle ekstreme synspunkt.⁹⁵

Holberg påvirket akademiet, ikke bare i sine tekster, men også i sin arv, og sitt aktive engasjement i ansettelsespolitikken og pensum. Som Alfred Glahn skriver: ”Man faar Vished for, at Holberg ikke blot har gjort en pekuniær Indsats i Akademiets Historie, men ogsaa aandelig talt har tilført det Værdier ved den Indlydelse, han har haft særlig paa Undervisningsplanen.”⁹⁶ Jakobsen argumenterer for at Holbergs evne til å ta opp tidens problemstillinger i en rekke sjangre førte til endringer i det danske styringssystemet. Holberg var forpliktet til å være lojal mot de grunnleggende interessene til regimet.

[...] testamentet er i seg selv et hint om den historiske Holbergs prioriteringer. Formuen ble ikke gitt til opprettelsen av en stiftelse eller et akademi i Norge, eller til fjerne slektninger i Bergen, men til et kongelig ridderakademi som hadde hovedansvar for utdanning av de byråkratiske kjernetroppene.⁹⁷

Interessant for retorikkens historie er fagets status på Sorø. Også her hadde Holberg meninger, og ville forbedre undervisningen med å gjøre disputasene mindre viktige og svekke eloquentias status som undervisningsfag. Man kan lese kongens intensjon og forordning med Sorø gjengitt i Holbergs sene historieverk *Dannemarks Og Norges Geistlige og Verdslige Staat* (1749). Her ser vi at retorikken hadde en fremskutt rolle, selv om man signaliserer skepsis til disputasene:

Academisterne skal ikke til de ved Universiteterne brugelige Disputationer forbindes, men dog ey heller nægtes denne Øvelse, naar de dertil maatte have Lyst; Derimod skal alle, enhver i sin Tour, paa Høytidelige Dage holde Orationer i det Danske, Latinske, Tydske, eller Franske Sprog, samme skal med Fliid være udarbeydet, og af den Professor, som docerer Eloquentiam, være igjennemgaaet, [...].⁹⁸

Som Glahn beskriver, var det en faglig spenning når det kom til undervisningen. Her setter Holberg ”naturligvis Professor Historiæ som Nr. 1 og har selvfølgelig ingen Professor Eloquentiæ.”⁹⁹ Han kjemper mot at historie og retorikk skal være et kombinert professorat, oppnår det ”og saaledes reddet sin kære Professor Histo-

95 Jakobsen, ”Politikkmakeren,” 160.

96 Glahn, *Sorø akademi og Holberg*, 7.

97 Jakobsen, ”Politikkmakeren,” 178.

98 *Dannemarks Og Norges Geistlige og Verdslige Staat*, 252.

99 Glahn, *Sorø akademi og Holberg*, 12.

riarum fra Fru Eloquentias kvelende Favntag – foreløbig.”¹⁰⁰ Interessant med det Reidar Myhre kaller ”lærdomsfilosofiske spørsmål” er at det var rom for større uenighet på dette området enn religiøse og politiske spørsmål.¹⁰¹ Holberg etterstreber balanse, også i spørsmålet om retorikken og disputasenes plass i undervisningen (de skulle ikke utryddes, bare få en mindre sentral plass). Men vi ser en undervisningsreformator, ja en *prosjektmaker* i sving. Han oppsummerer sitt ønske i det sene hovedverket *Moralske Tanker*, i Epigram 158, hvor han ønsker for ungdommen en dialogisk undervisning (altså i klassisk forstand dialektikk fremfor retorikk) hvor ingen hardnakket kjemper for å ha rett, men sammen søker sannheten:

Man ville see Ærbarhed i steden for Frækhed, Taushed i steden for Bulder, og Føjelighed i steden for Stivhed. Enhver vilde holde sig det for en Ære at staae fra sin Meening, saa ofte han anderledes blev overbeviset: ja en Præses vilde ofte clausulere sin Tale med Taksigelse til Opponentes, at de ved grundige Objectioner havde bragt ham af Vildfarelse [...]¹⁰²

For Holberg hang samfunnets vel sammen med institusjonene som formet mennesket (skolen og akademiet) og de institusjonene som styrte (hoffet). Vi ser at han både formes av og former disse.

Det synes, også med moderne blikk, klart at institusjoner former oss som retoriske medborgere. Poenget er så åpenbart at det er enkelt å overse. Men for at den retoriske medborger skal kunne virke, må han også ha en fungerende offentlighet og språk. Dette skapes i fellesskap. Dette gir også nyttig perspektiv til den faglige debatten om Habermas offentlighetsteori og retorikk. En grunnleggende forutsetning for Habermas er at vi tar for gitt at andre mennesker snakker om verden slik den faktisk oppleves for dem. Forutsetningen for ekte samtale er den grunnleggende troen på at andre rundt oss snakker sannferdig, i den forstand at vi refererer til en gjenkjennelig virkelighet.¹⁰³ Det er ikke vanskelig å finne eksempler på det motsatte. Men grunnene til at spin og falske nyheter har en effekt er at resten av verden tross alt prøver å snakke om virkeligheten slik den fremtrer. Det betyr ikke at man snakker ”sant” men snarere *sannferdig*.

Holbergs posisjon var i tråd med hans tid mer kynisk/pragmatisk. I naturretten tar han sågar til orde for at myndighetene kan tale falskt hvis det er nødvendig.¹⁰⁴ Han kan altså ikke forstås som en slags forløper for habermasiansk fornuftsidealisme. Offentlig samtale er verken en antagonistisk alles kamp mot alle, eller en felles streben mot rasjonalitet. Holberg unngår slike prinsipielle systematikker, men setter situasjonens krav til *det gemene beste* først.

Christian Kock derimot, har en rekke steder gitt en mer prinsipiell kritikk av det

100 Ibid, 13.

101 Reidar Myhre, *Holbergs pedagogiske idéer* (Oslo: Fabritius, 1969), 13.

102 *Moralske Tanker*, 220-221.

103 Man vil finne gjenklang for dette synet i Habermas, *The Theory of Communicative Action*, 286-297.

104 Svensson, ““Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug””, 45.

vi kan kalle en forenklet Habermas-resepsjon, og spesielt ideen om at debatter skal bevege seg mot konsensus.¹⁰⁵ På et sentralt punkt står Kock i en Holberg-tradisjon, og det dreier seg om verdien av uenighet, av pro-et-contra undersøkelse av en sak. Men i motsetning til Holberg slipper moderne retorikere å forholde seg til eneveldets krav om lavt konfliktnivå.

Med retorisk medborgerskap som perspektiv viser Holbergs virke at for å forme både god ikke-institusjonell og institusjonell retorikk trenger man nettopp – gode institusjoner. Og kanskje mest relevant for den pågående debatt i retorikkfaget om Habermas og retorikken: Holberg skriver, i en helt annen tid, likefullt som om rasjonalitet er noe man kan oppnå i felleskap, i språket. Dette er et langt tanke-sprang, men berører et poeng som er nyttig. Man kan godt akseptere verdien av uenighet (altså i tråd med Kock) og likefullt anerkjenne Habermas sitt poeng om verdien av den felles formingen av det rasjonelle som resultat av offentlig debatt.

V. Konklusjon.

Å kalle Holberg en retorisk medborger er ahistorisk. Men å bruke begrepets styrker til å analysere Holbergs virke er nyttig. Vi ser at på alle begrepets tre områder (forholdet mellom styrte og styrende, verdi av uenighet og viktighet av institusjoner) at Holberg blir eksempel på et nyansert syn. Han er sin egen pragmatiske posisjon, som skiller seg fra både Hobbes og Habermas, festet i naturretten i tidlig opplysningstid.

Hans særegne blanding av reformskepsis og bitende satire må forstå ut fra *kairos*: Han var embedsmann og medlem av de lærdes republikk, i konstant forhandling med sin tid. Hans brede lesning og talent ga rom for både bitende satire og verdien av å forstå paradokser i politikken. Det er nyttig også i dag: for å unngå et sterilt og abstrakt politikkbegrep som fungerer bedre på papiret enn for å forstå den skitne virkeligheten.

Mye av retorikken Hauser kaller ”ikke-institusjonell” er kanskje bedre beskrevet som *en annen type institusjon*. I denne sammenhengen har poenget vært å vise at Holbergs gjennom sin livslange dialog ble formet av – og formet – sentrale institusjoner i Danmark-Norge som universitetet, teateret og Sorø-Akademi. Med vår tids utsikt: I det post-faktuelle landskap er gode institusjoner viktigere enn noensinne for godt retorisk medborgerskap. I Holbergs tid var institusjonene avgjørende for utviklingen av den vernakulære retorikken.

105 Kock, ”Fornuftig uenighet”; Kock, ”Kan man opstille adfærdsregler for offentlig debat?”

Litteratur

- Andersen, Ida. "Opplysningsens retorikk." *Sakprosa* 8 (2015).
- Andersen, Jens Kr. "Indledning til Republikken." (2015). <http://holbergsskrifter.no/>.
- Andersen, Søren Kaj, Jon Erik Dølvik og Christian Lyhne Ibsen. *De nordiske aftalemodeller i åbne markeder: udfordringer og perspektiver*. Oslo: Fafo, 2014.
- Asen, Robert. "Critical Engagement through Public Sphere Scholarship." *Quarterly Journal of Speech* 101 (2015): 132-44.
- "A Discourse Theory of Citizenship." *Quarterly Journal of Speech* 90 (2004): 189-211.
- Berge, Kjell Lars. "Hva er politisk retorikk?" *Rhetorica Scandinavica* 66/67 (2014): 11-34.
- *Ytringsfrihet og ytringsanstendighet – om ytringsfrihetens retoriske vilkår*. Redigert av Halvor Stenstadvold. Oslo: Pax Forlag, 2010.
- Billeskov Jansen, F. J. *Ludvig Holberg og menneskerettighetene: og andre Holbergstudier*. København: C.A. Reitzel, 1999.
- Chambers, Simone. "Rhetoric and the Public Sphere." *Political Theory* 37 (2009): 323-50.
- Dryzek, John S. "Rhetoric in Democracy: A Systemic Appreciation." *Political Theory* 38 (2010): 319-39.
- Daae, L. *Optegnelser til Ludvig Holbergs biographi*. Kristiania: P.T. Mallings Bogtrykkeri, 1872. <https://archive.org/stream/optegnelsertillu00daae>.
- Erichsen, A. E. *Bergens kathedralskoles historie*. Bergen: 1906.
- Eriksen, Erik Oddvar, og Jarle Weigård. *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati: Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn*. Bergen: Fagbokforlaget, 1999.
- Farrell, Thomas B. *Norms of Rhetorical Culture*. New Haven & London: Yale University Press, 1995.
- Garsten, Bryan. *Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.
- Geisler, Cheryl. "How Ought We to Understand the Concept of Rhetorical Agency? Report from the ARS." *Rhetoric Society Quarterly* 34 (2004): 9-17.
- Glahn, Alfred. *Sorø akademi og Holberg*. København: H. Aschehoug & Co, 1925.
- Greenblatt, Stephen. *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Gutmann, Amy, og Dennis Thompson. *Why Deliberative Democracy?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
- Habermas, Jürgen. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press, 1987.
- *The Theory of Communicative Action*. Boston, Mass.: Beacon Press, 1984.
- Hauser, Gerard. "On Reading and Misreading the Rhetoric of Publics and Public Spheres." *Argumentation and Advocacy* 37 (2001): 217-20.
- Hauser, Gerard A. "Rhetorical Democracy and Civic Engagement." I *Rhetorical Democracy: Discursive Practices of Civic Engagement*. Redigert av Gerard A. Hauser og Amy Grim, 1-14. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2004.
- *Prisoners of Conscience: Moral Vernaculars of Political Agency*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2012.
- *Vernacular Voices. The Rhetoric of Publics and Public Spheres*. Columbia, SC: The University of South Carolina Press, 1999.
- Holberg, Ludvig.
- *Andet Levnedsbrev* (oversat af Aage Kragelund).
- *Dannemarks Og Norges Geistlige og Verdslige Staat*.
- *Epistler*.
- *Den Politiske Kandestøber*.
- *Første Levnedsbrev* (oversat af Aage Kragelund).
- *Heltindehistorier*.
- *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab* (1716, 1734).
- *Moralske Tanker*.
- *Orthographiske Anmerkninger*.

- Samtlige lest i holbergskrifter.no, versjon 2.0 og 2.1.
- *Værker i tolv Bind: Digteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*: 7 og 12. Redigert av F. J. Billeskov Jansen. København: Rosenkilde & Bagger, 1971.
- Holm, Edvard. *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade: Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundraarsfest juni 1879*. København: Gyldendalske Boghandel, 1879.
- Haakonssen, Knud. "Innledning til Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab." (2015). <http://www.holbergskrifter.no/>.
- Ihlen, Øyvind. *PR og strategisk kommunikasjon: teorier og fagidentitet*. Oslo: Universitetsforlaget, 2013.
- Israel, Jonathan. "Northern Varieties: Contrasting the Dano-Norwegian and the Swedish-Finnish Enlightenments." I *Eighteenth-century Periodicals as Agents of Change: Perspectives on Northern Enlightenment*. Redigert av Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Renate Ringvej. Leiden: Brill, 2015.
- Iversen, Lars Laird. *Uenighetsfelleskap: blick på demokratisk samhandling*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Iversen, Magnus Hoem. "Habermas og strategisk kommunikasjon Et løsningsorientert blick på Habermas' språksyn og dets konsekvenser for retorikk." *Rhetorica Scandinavica* 71/72 (2016): 94-111.
- Jakobsen, Kjetil. *Etter Charlie Hebdo: ytringsfrihetens krise i historisk lys*. Oslo: Forlaget Press, 2016.
- Jakobsen, Rolv Nøtvik. "Politikkmakeren. Dannelsen av det profesjonelle byråkrati og Holbergs Den Politiske Kandestøber." I *Europæisk litteratur 1500-1800. Bind II. Staten. Fra utopi til bureaukrati*, 159-78. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2015.
- Jensen, Anne E. *Teatret i Lille Grønnegade: 1722-1728*. København: Nyt Nordisk forlag, 1972.
- Kjeldsen, Jens E. "Retoriske omstendigheder: Retorikken i en fragmenteret, foranderlig og kompleks verden." *Rhetorica Scandinavica* 48 (2008): 42-63.
- Koch, Sören. "En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket: en rettshistorisk analyse av Ludvig Holbergs lærebok i natur- og folkerett." Universitetet i Bergen, 2015.
- Kock, Christian. "Dialectical Obligations in Political Debate." *Informal Logic* 27 (2007): 233-47.
- "Fornuftig uenighed," *Rhetorica Scandinavica* 48 (2008): 64-83.
- "Hvad er fornuftig uenighed?" *Sakprosa* 8 (2016).
- "Kan man opstille adfærdsregler for offentlig debat?" *MedieKultur: Journal of Media and Communication Research* 24 (2008): 58-65.
- "Norms of Legitimate Dissensus." *Informal Logic* 27 (2007): 179-86.
- Kock, Christian, og Lisa Storm Villadsen. "Rhetorical Citizenship: Studying the Discursive Crafting and Enactment of Citizenship." *Citizenship studies* (2017): 1-17.
- Kock, Christian, og Lisa Storm Villadsen (red.). *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2012.
- Kragelund, Aage. *Holberg og Cicero*. København: Gad, 1978.
- Krefting, Ellen, Aina Nøding, og Mona Renate Ringvej. *En pokers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Langslet, Lars Roar. *Den store ensomme: en biografi om Ludvig Holberg*. Oslo: Press, 2005.
- Lyngby, Thomas, Sebastian Olden-Jørgensen og Søren Mentz. *Magt og pragt: enevælde 1660-1848*. København: Gad, 2010.
- Maliks, Jakob. "To Rule is to Communicate: The Absolutist System of Political Communication in Denmark-Norway, 1660-1750." I *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change: Perspectives on Northern Enlightenment* redigert av Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Renate Ringvej. Leiden: Brill, 2015.
- "Vilkår for offentlighet: Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770" Ph.D., Norges Teknisk-Naturvitenskaplige Universitet, 2011.
- Monod, Paul Kléber. *The Power of Kings: Monarchy and Religion in Europe 1589-1715*. New Haven: Yale University Press, 1999.
- Myhre, Reidar. *Holbergs pedagogiske idéer*. Oslo: Fabritius, 1969.
- Müller, Th A. *Den unge Ludvig Holberg: 1684-1722*. København: Gyldendal, 1943.

- Olsen, Brian Kjær. *Monarchism, Religion, and Moral Philosophy: Ludvig Holberg and the Early Northern Enlightenment*. European University Institute, 2016.
- Rian, Øystein. *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Roer, Hanne. "Mellem information og kommunikation." I *Retorikkens aktualitet*, redigert av Hanne Roer og Marie Lund Klujeff. København: Hans Reitzels Forlag, 2009.
- Rossel, Sven Hakon og Argetsinger, Gerald S. "The Political Tinker." I *Jeppe of the Hill and other Comedies*. Carbondale og Edwardsville: SIU Press, 1990.
- Rønlev, Rasmus. *Danske netaviser som webmedier for retorisk medborgerskap*. Københavns Universitet, 2014.
- Skinner, Quentin. "A Genealogy of the Modern State." *Proceedings of the British Academy* (2009).
- *Visions of Politics. Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Steen, Johan. *Bergens eldste skole: Katedralskolen 800 år*. Bergen: J.D Beyer, 1953.
<http://www.nb.no/>.
- Svensson, Trygve. "“Jeg taler her om Tale–Konstens Misbrug”": Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn." *Rhetorica Scandinavica* 71 (2016): 32-49.
- Svensson, Trygve. "Didactic Negotiations – A Rhetorical Analysis of Ludvig Holberg's "The Political Tinker"." *Edda* 3 (2017): 219-239.
- Tracy, Karen, Bruce E. McDaniel og James P. Gronbeck, red. *The Prettier Doll: Rhetoric, Discourse, and Ordinary Democracy*. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 2007.
- Villadsen, Lisa Storm. "Speaking of Terror: Norms of Rhetorical Citizenship in Danish Public Discourse." I *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation*, redigert av Christian Kock og Lisa Storm Villadsen. University Park: Pennsylvania State University Press, 2012.
- Villadsen, Lisa Storm. "Temaintro: Retorisk medborgerskap." *Rhetorica Scandinavica* 48 (2008): 37–41.
- Vinje, Eiliv, og Jørgen Magnus Sejersted. *Ludvig Holbergs naturrett*. Oslo: Gyldendal, 2012.
- Walzer, Michael. "Citizenship." I *Political Innovation and Conceptual Change*, redigert av Terence Ball, James Farr og Russell L. Hanson. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Ytringsfrihetskommisjonen. "Ytringsfrihed bør finde Sted". Norges offentlige utredninger, Oslo: 1999.